

**LA TEORIA ECOLÒGICA
DEL DESENVOLUPAMENT:
UN MARC TEÒRIC PER A LA COMPRESIÓ
DEL COMPORTAMENT HUMÀ
*THE ECOLOGICAL THEORY
OF THE DEVELOPMENT: A THEORETICAL
FRAME FOR THE UNDERSTANDING
OF THE HUMAN BEHAVIOR***

Xavier Pons i Díez*

Resum

L'any 2009 es van complir 30 anys de la publicació del llibre *The Ecology of Human Development* d'Urie Bronfenbrenner (1917-2005). Aquesta obra va significar la síntesi del pensament d'aquest autor, que ja havia esbossat en textos anteriors, i el punt de referència d'una teoria estimulante sobre el comportament humà. La idea bàsica de Bronfenbrenner és que el desenvolupament de l'individu es troba condicionat per les característiques dels entorns en què té lloc, és a dir, l'ésser humà es «fa» en interacció dinàmica amb els seus contextos i en el marc de les relacions entre aquests. Malgrat la rellevància teòrica i metodològica d'aquesta aportació, continua resultant poc coneguda per a una majoria de psicòlegs ubicats en els models cognitivistes de tipus individualista i aïllacionista. En aquest article es repassen, primerament, els antecedents principals de la teoria ecològica del desenvolupament, per a, posteriorment, exposar les aportacions més destacades d'aquesta teoria a la comprensió de l'ésser humà i el seu comportament.

Paraules clau: Bronfenbrenner, ecologia del desenvolupament humà, història de la Psicologia social, teoria dels sistemes ecològics, socialització.

* Correspondència: Xavier Pons i Díez. Departament de Psicologia Social. Facultat de Psicologia. Avinguda de Blasco Ibáñez, 21. 46010-València (Espanya). Adreça electrònica: <Xavier.Pons@uv.es>.

Abstract

2009 will mark 30 years since the publication of «The Ecology of Human Development» by Urie Bronfenbrenner (1917-2005). This work meant the synthesis of its author's thought, who had already outlined in earlier texts, and the reference point of an exciting theory about human behavior. Bronfenbrenner's basic idea is that individual development is conditioned by the characteristics of the environments in which such development occurs: the human being «does» in dynamic interaction with their context and in the context of relations between them. Despite the theoretical and methodological relevance of this contribution, it is still unfamiliar to a majority of psychologists located in cognitive models of individualistic and isolationist court. This paper reviews, first, the main background of ecological theory of development, to subsequently present their outstanding contributions to the understanding of human beings and their behavior.

Key words: Bronfenbrenner, ecology of human development, history of social psychology, ecological systems theory, socialization.

Introducció

L'element distintiu del pensament socioecològic és la rellevància atorgada a l'entorn social i cultural com a determinant de la conducta individual. Com molt expressivament afirma Benson (2007), les persones estan tan acostumades a la socialització que han rebut i a la seua manera de viure, que obliden, ben sovint, com hagueren pogut ser de diferents, en educar-s'hi ja no sols en un altre país, sinó fins i tot a la casa del costat. Aquesta orientació teòrica cristal·litza a partir de la teoria ecològica que Urie Bronfenbrenner va formular i, més tard reformular, entre les acaballes dels setanta i el començament dels noranta del segle passat, en la qual trobem una estimulants explicació del desenvolupament de l'individu, a través de les influències contextuals que emmarquen el seu cicle vital.

La teoria ecològica de Bronfenbrenner està pensada com una teoria explicativa del desenvolupament psicològic, és a dir, del «fer-se persona» i adquirir, mitjançant la socialització, els trets de personalitat, les actituds, els estils conductuals, els rols i l'estructura motivacional que caracteritzen cada individu. El paper decisiu que atribueix al context sociocultural justifica la gran acceptació que aquesta teoria ha tingut entre aquells psicòlegs més interessats per trobar marcs de referència que superaren l'individualisme metodològic i teòric instal·lat en la disciplina. En aquest sentit, Gil-Lacruz (2007) i Serrano i Álvarez (2002) afirmen que la teoria ecològica és el model que representa, més que cap altre, l'aspiració per a explicar la interdependència entre la persona i l'ambient, aspiració que es

trobava present en la ciència psicosocial des de la *Völkerpsychologie*, l'Escola Sociològica de Chicago o l'obra de Kurt Lewin.

Segons Bronfenbrenner (1977, 1979), l'ecologia del desenvolupament humà comprèn l'estudi de l'acomodament mutu i progressiu entre un ésser humà actiu, en desenvolupament, i les propietats dinàmiques dels seus entorns socials. La proposta va més enllà del reconeixement explícit de l'ambient com a factor determinant de la conducta, perquè com afirma Herrero (2004), la novetat de Bronfenbrenner és incloure en el seu model explicatiu la dinàmica d'influències entre els ambients en què es troba immersa la persona. L'actuació humana esdevé condicionada pels contextos relacionals i socioculturals, on viuen la persona i els seus grups. Aquesta perspectiva representa, doncs, un marc teòric realista per a entendre l'actuació humana i el desenvolupament de les persones i els grups, i també per a orientar intervencions socials adreçades a la solució dels problemes comunitaris i al foment del benestar social i la qualitat de vida de la població (Musitu, 1998, 2004).

La Psicologia del final del segle XX, emplaçada en els models individualistes, va rebre amb l'enfocament socioecològic un canvi d'aires nou i estimulants, encara que cal reconèixer que aquestes aportacions no han aconseguit institucionalitzar-se en el terreny acadèmic i professional amb la mateixa pujança que les teories cognitivistes dominants. No obstant això, ha estat notable la presència dels postulats ecològics dins dels desenvolupaments en el camp de la Psicologia social aplicada (Herrero, 2004), i això ha estat així perquè la teoria ecològica al·ludeix a quines són les condicions ambientals que intervenen en la constitució de la persona. D'aquesta manera, la teoria aporta arguments clars i rellevants sobre quines han de ser les variables de l'ambient sobre les quals caldrà intervenir en la prevenció social o en la intervenció social en general, perquè ambdós no s'adreçaran cap a les persones concretes, sinó cap a l'optimització de les condicions relacionals i socioambientals que aquests desenvolupen en la seua vida (Lluch, Rossell, Salas i Vendrell, 1993; Pons i Berjano, 1999).

Antecedents de la teoria ecològica

Les arrels intel·lectuals de la teoria ecològica de Bronfenbrenner cal trobar-les en l'Escola Sociològica de Chicago, en l'obra de Kurt Lewin i en l'aplicació a les ciències socials de la teoria general dels sistemes. A aquestes tres influències ens referirem en els paràgrafs següents.

L'Escola de Chicago aglutina un conjunt d'investigadors socials al voltant del Departament de Sociologia de la Universitat de Chicago, que entre els anys vint i trenta del segle XX va desenvolupar un corpus de treball molt compromès amb l'estudi dels problemes socials –no s'ha de confondre amb l'altra Escola de

Chicago, la que sorgirà en la dècada dels cinquanta al Departament d'Economia, caracteritzada per la seua defensa del liberalisme econòmic i els pressupostos teòrics, l'objecte d'estudi de la qual difereix notablement de l'Escola Sociològica de Chicago—. L'Escola de Chicago es va caracteritzar per l'interès en la investigació científica que ajudara a resoldre problemes socials i per la reivindicació d'un caràcter aplicat per a la ciència social (Álvaro i Garrido, 2007).

Entre les aportacions més rellevants destaquen les de Willian Thomas i Florian Znaniecki, amb la seua noció que l'organització social, la cultura i els individus són interdependents i que els valors col·lectius actuen com a guia de l'acció individual; així com les de Robert Park i Ernest Burgess, amb els seus estudis sobre la vida quotidiana i els problemes en famílies i comunitats (Álvaro i Garrido, 2007; Collier, Minton i Reynolds, 1996). Però la figura principal de l'Escola de Chicago fou George Herbert Mead, l'aportació del qual se sintetitza en la seua cèlebre afirmació: «La societat i l'home són el mateix». Segons Mead (1934/1993), la persona emergeix de la interacció social a través, fonamentalment, del llenguatge i en la forma d'interacció simbòlica: els símbols presents en la interacció permeten a l'individu rebre informació sobre ell mateix a partir dels altres i, una cosa que és més important, anticipar com reaccionaran els altres davant la seua conducta, tot això mitjançant un procés de comprensió dels rols socials o *role-taking*. Si l'altre pot ser identificat com a pare, professor, amic, comerciant..., les normes socials sobre com hauria de comportar-se cada un d'aquests permeten predir amb èxit de quina manera es comportaran, a més d'afavorir l'adquisició de rols. D'aquesta manera, l'aprenentatge de la conducta apropiada a cada rol suposa una internalització de la societat dins de l'individu.

La segona influència és la de Kurt Lewin. Entre els anys trenta i els quaranta del segle passat, l'obra de Lewin intenta aproximar-se a la comprensió de la relació entre l'individu i el seu entorn. Concep la conducta com a resultat de la interacció entre la persona i l'ambient. Però, segons Lewin, l'ambient influeix mentre és percebut per una persona particular, és a dir, la percepció de l'ambient no sols depèn de les seues característiques objectives, sinó de les característiques de la persona perceptora que interactua amb aquest ambient (Herrero, 2004). Qualsevol succés psicològic dependrà de l'espai vital de la persona, del conjunt de forces interdependents formades per l'individu i el seu entorn. Per tant, per a comprendre el comportament d'una persona determinada, cal tenir en compte les seues necessitats, les seues metes, les seues capacitats, la seua percepció i la seua situació en l'espai vital, encara que cap factor serà suficient per separat. L'espai vital es troba integrat, així mateix, pels esdeveniments passats, presents i futurs que puguen influir

L'aplicació a les ciències socials de la teoria general de sistemes és la tercera influència i connecta perfectament amb el pensament ecològic de Bronfenbrenner. Per això, dedicarem més espai a aquesta tercera influència. La teoria general de

sistemes és un marc d'estudi multidisciplinari, que tracta de trobar les propietats comunes a un tipus d'entitat, els sistemes, presents en tots els nivells de la realitat –biològic, social, mecànic...– i que és objecte de disciplines científiques diferents. Un sistema es troba constituït per un conjunt d'elements i de subsistemes interrelacionats mútuament, de manera que l'estat i l'activitat de cada un d'aquests estan interconnectats amb l'estat i l'activitat de la resta. Així, el funcionament global del sistema no es podrà comprendre sense tenir en compte les relacions entre les seues parts constitutives, però les característiques d'aquestes parts tampoc no es podran conèixer plenament sense conèixer les característiques generals del sistema, de la resta dels elements i de les relacions entre aquests.

Els humans viuen i desenvolupen la seua conducta dins de sistemes socials, dels quals, al seu torn, són elements fundadors i constituents. Un sistema social es troba integrat per persones i per relacions entre persones, i també per grups de persones i les seues relacions. Cada element del sistema social afecta i és afectat pels altres. Tal com afirma Scott (1981), es perdria l'essència del que és un sistema social si es pretenguera centrar l'atenció en les unitats aïllades, excloent-ne el significat del teixit de relacions entre les unitats.

Però els sistemes socials, com els biològics o de qualsevol altre tipus, no operen aïlladament, sinó en contacte permanent amb l'exterior. Una organització laboral, una família, un grup informal, un veïnat, una societat, una cultura... mantenen relacions de repercussió mútua amb altres sistemes semblants, cosa que condicionarà no sols el seu funcionament i els atributs globals, sinó també les relacions entre els seus elements i el funcionament i característiques d'aquests.

La característica individual no es podrà entendre en tota la seua complexitat si es considera l'individu aïlladament, per la qual cosa caldrà tenir en compte les relacions que aquest individu ha mantingut i manté amb altres elements del sistema, i les relacions que els seus sistemes estableixen amb altres sistemes. És premissa fonamental que dins dels sistemes socials i entre aquests no hi ha connexions lineals simples de causa-efecte, sinó connexions complexes que responen a una lògica circular, basada en regularitats, la naturalesa de la qual és dinàmica i no immutable (Musitu, 1996).

Les relacions establertes dins dels sistemes socials aporten als seus integrants valors, normes i rols. Els valors estableixen justificacions ideològiques del comportament, les normes configuren un marc de referència estandarditzat sobre les expectatives generals de conducta i pensament, mentre que els rols representen expectatives específiques sobre les formes d'actuació pròpies de cada posició dins del sistema. Mitjançant la funció socialitzadora del sistema, els seus integrants interioritzen aquestes variables i assumeixen els estils conductuals i actitudinals característics (Herrero, 2004).

Urie Bronfenbrenner i la teoria ecològica

La teoria ecològica d'Urie Bronfenbrenner va permetre sistematitzar i ordenar en un model teòric els factors socioambientals que determinen el desenvolupament del comportament humà i de les característiques psicològiques. La idea bàsica és que els contextos de relació en què té lloc la vida dels individus, i també les relacions dinàmiques entre aquests contextos, constitueixen la unitat d'anàlisi a què cal recórrer per a trobar significat al comportament de les persones (Herrero, 2004).

Bronfenbrenner (1977, 1979) planteja la teoria ecològica com una proposta explicativa del desenvolupament psicològic de l'individu a partir de la influència que sobre aquest exerceix l'entorn relacional, social i cultural al llarg del seu cicle vital. Cada individu forma part de diversos sistemes socials, en els quals va configurant la seua activitat i les seues característiques personals, i ho fa condicionat per la repercussió que aquests sistemes tenen sobre el seu desenvolupament personal. A més, les característiques mateixes d'un sistema també estan influïdes per les relacions amb altres sistemes i entorns socioculturals. Així doncs, el desenvolupament de tota persona serà producte d'un complex camp de forces que, finalment, donarà lloc al comportament peculiar de cada subjecte en cada moment.

Segons Bronfenbrenner (1977), estudiar l'individu en un context artificial de laboratori té poc sentit. Assenyala que només investigant les interaccions entre persones dins dels seus escenaris naturals, sempre dinàmics i canviants –i, òbviament, de naturalesa compartida, és a dir, social i cultural–, podrà entendre's fidedignament la manera en què els individus configuren els ambients i són, al seu torn, configurats per aquests. Es veu la persona com un agent social creador i receptor de significats culturals, més que com un individu aïllat, els objectius personals del qual són aliens als valors del seu grup cultural. La persona, com a agent social, es relaciona amb l'entorn i crea i rep, al mateix temps, aquest entorn.

Cada persona es troba afectada de manera significativa, i des del començament del seu cicle vital, per les interaccions en els seus contextos i dels seus contextos. L'ambient ecològic natural de l'individu està format per un conjunt d'estructures de relació que acullen la persona i que Bronfenbrenner (1979) presenta en quatre nivells d'influència:

– El microsistema. És l'àmbit relacional més pròxim a l'individu, l'entorn immediat en què tenen lloc interaccions directes entre els integrants. La família, els grups d'iguals, l'escola o el treball són alguns contextos relacionals que socialitzen els seus membres. A través de la socialització exercida pels contextos microsistèmics, l'individu desenvolupa els seus trets de personalitat, actituds i estils conductuals, a més d'interioritzar les prescripcions socials quant a rols, valors i estàndards conductuals.

– El mesosistema. És un sistema de microsistemes, és a dir, la interconnexió de dos o més contextos que inclouen la persona en desenvolupament. Dit d'una altra manera, el mesosistema fa referència a les interaccions significatives entre els microsistemes. Tota persona és integrant de diversos microsistemes socials que repercuteixen en el seu desenvolupament psicològic, però cada sistema incidirà sobre una persona que ja està influïda per un altre semblant. Per exemple, la influència del context escolar en el desenvolupament psicològic i intel·lectual del xiquet estarà mediatitzada per les actituds envers l'educació que aquest xiquet recull de la seua família. En definitiva, les influències dels microsistemes són de naturalesa dinàmica, perquè entre aquests també s'estableixen interconnexions de repercussió mútua.

– L'exosistema. Inclou nexes entre dos o més microsistemes, dels quals, almenys un, no inclou la persona en desenvolupament. De nou es fa referència a les relacions entre microsistemes, però, en aquest cas, l'exosistema al·ludeix a contextos en els quals no es troba l'individu, però que sí que incideixen sobre el que passarà en aquests contextos en què es troba. Per exemple, tot el que succeeisca en el treball dels pares tindrà un efecte en el sistema familiar i, per tant, en el desenvolupament dels fills. Un petit canvi en l'entorn podria provocar un efecte enorme en la dinàmica d'un sistema i en el desenvolupament d'un individu. Com estem veient, la proposta de Bronfenbrenner no sols inclou la incidència dels contextos sobre el desenvolupament psicològic de la persona, sinó que atorga una gran rellevància a com les influències mútues entre contextos incidiran sobre aquest desenvolupament.

– El macrosistema. Es troba configurat pel marc social i cultural més ampli, que inclou els individus, les seues relacions, els seus sistemes i les relacions entre aquests. El macrosistema inclou els valors socials imperants, les característiques etnicoculturals d'una societat, les condicions polítiques i econòmiques o els esdeveniments històrics que condicionen la dinàmica social. Tot individu és socialitzat en el marc d'unes condicions macrosocials particulars, que incidiran sobre els continguts mentals i conductuals d'aquesta persona.

La teoria ecològica de Bronfenbrenner inclou també una dimensió temporal: el cronosistema. Al llarg del temps tenen lloc canvis psicològics i biològics en l'individu, i també canvis en les condicions ambientals; ambdós tipus de canvis influiran en la direcció que prendrà el desenvolupament del subjecte. Aquesta dimensió fa referència, doncs, a dos aspectes: els canvis en els sistemes al llarg de la història i els canvis evolutius que ocorren en el cicle vital d'un individu; els primers inclouen tant les modificacions succeïdes en un microsistema particular al llarg de la seua «història», com les modificacions que succeeixen en una societat a un nivell macrosistèmic; els segons poden ser canvis biològics o canvis psicològics dins del desenvolupament del cicle vital. Tot això condueix a tres supòsits sobre el cronosistema: l'impacte de cada factor ambiental sobre la

persona es troba en relació amb el moment del cicle vital en què es trobe aquesta persona; els canvis en l'ambient tenen incidència sobre la vida dels individus, i tot canvi en l'ambient tindrà un impacte diferent sobre l'individu segons en quin moment del cicle vital es trobe.

Els contextos de relació estan constituïts per interaccions de diversa naturalesa produïdes per l'activitat humana. L'ésser humà, per tant, no és un ens passiu constituït a imatge i semblança del que passa en el seu entorn. Al contrari, les persones, segons Bronfenbrenner, no es limiten a respondre a les demandes ambientals, sinó que construeixen els seus propis mons mitjançant una relació dialèctica amb les circumstàncies de l'entorn. L'activitat és inherent a la persona, com la funció socialitzadora ho és a tot sistema format per persones.

Posteriorment, Bronfenbrenner i Ceci (1994) amplien la teoria ecològica del desenvolupament humà i plantegen una nova proposta que anomenen bioecològica, en la qual inclouen la consideració dels factors genètics en el desenvolupament i el conceben com un procés derivat de la interacció entre les característiques ambientals, tant immediates com remotes, i les característiques de les persones, incloent-hi les genètiques, tot això dins d'una continuïtat de canvis que tenen lloc en la persona i en l'ambient a través del temps. El model teòric és definit com un model «procés-persona-context-temps». El factor procés fa referència als anomenats «processos proximals», entesos com a maneres d'interacció, duradores i progressivament complexes, entre un organisme actiu i les persones, objectes i símbols del seu ambient immediat. Aquests processos serviran per a activar i actualitzar el potencial genètic de la persona, en el camí cap a la seua constitució com a tal.

Tenint en compte que la teoria ecològica intenta explicar el desenvolupament de les característiques psicològiques des de la influència relacional, social i cultural, ha estat inclosa, en les últimes dècades, dins de l'estudi dels processos de socialització que reben xiquets i adolescents, tant des de la Psicologia evolutiva com des de la Psicologia social (Goossens, 2006; Vasta, Haith i Miller, 2001). En tot cas, l'interès de Bronfenbrenner no és radicalment psicosocial, perquè no sols consisteix a aportar eines teòriques per a l'estudi dels fenòmens col·lectius, sinó també per al coneixement del desenvolupament de l'individu; no obstant això, els seus arguments sí que contenen, certament, un marcat caràcter psicosocial. Per això, molts psicòlegs socials han buscat referents teòrics en els conceptes socioecològics. Especialment, la Psicologia social aplicada ha recollit molts d'aquests referents en les aproximacions que aquesta disciplina ha realitzat en àmbits com ara, entre d'altres, la intervenció en comunitats, els estils de vida saludable, la conducta antisocial, la violència domèstica o els problemes socials específics en la infància i l'adolescència (Cava i Musitu, 2002; Gil-Lacruz, 2007; Gràcia, García-Pérez i Lila, 2007; Lila, Buelga i Musitu, 2006; Musitu, 1998, 2004).

Shaffer (2000) assenyala que alguns autors han considerat la teoria ecològica com una teoria complementària d'altres teories que expliquen el desenvolupament psicològic des de pressupostos més individualistes, però no com a substitutiva d'aquests. Les principals crítiques rebudes, prossegueix Shaffer, han al·ludit a l'escassa i poc definida consideració dels factors genètics i biològics en la configuració de la persona, i al fet de no deixar clar quin és el mecanisme que connecta funcionalment el contextual amb el psicològic.

Referències

- Álvaro, J. L. i Garrido, A. (2007). *Psicología social: perspectivas psicológicas y sociológicas*. Madrid: McGraw-Hill.
- Benson, N. C. (2007). *Introducing psychology*. Cambridge: Icon Books.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward An experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32, 513-531.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. i Ceci, S. J. (1994). Nature-nurture reconceptualized: A bio-ecological model. *Psychological Review*, 101, 568-586.
- Cava, M. J. i Musitu, G. (2002). *La convivencia en la escuela*. Barcelona: Paidós.
- Collier, G., Minton, H. i Reynolds, G. (1996). *Escenarios y tendencias de la psicología social*. Madrid: Technos.
- Gil-Lacruz, M. (2007). *Psicología social: un compromiso aplicado a la salud*. Saragossa: Universitat de Saragossa.
- Goossens, L. (2006). Theories of adolescence. En S. Jackson i L. Goossens (eds.), *Handbook of adolescence development*. Nova York: Psychology Press.
- Gràcia, E., García-Pérez, F. i Lila, M. (2007). *Socialització familiar i ajust psicosocial: Una anàlisi des de tres disciplines de la Psicologia*. València: Universitat de València.
- Herrero, J. (2004). La perspectiva ecològica. En G. Musitu, J. Herrero, L. Pedrera i M. Montenegro (eds.), *Introducció a la Psicologia comunitària*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Lila, M., Buelga, S. i Musitu, G. (2006). *Programa LISIS: Las relaciones entre padres e hijos en la adolescencia*. Madrid: Pirámide.
- Lluch, F., Rossell, J. A., Salas, M. i Vendrell, C. (1993). La intervenció comunitària desde los equipos de psicología municipal en la Comunidad Valenciana. En G. Musitu, E. Berjano, E. Gràcia, i J. R. Bueno (eds.), *Intervención psicosocial: programas y experiencias*. Madrid: Popular.
- Mead, G. H. (1993). *Espíritu, persona y sociedad*. Barcelona: Paidós.

- Musitu, G. (1996). *Manual de psicología de la comunicación*. València: Serrano Villalba.
- Musitu, G. (1998). La indissolubilitat de la intervenció comunitària i de la perspectiva ecològica. *Informació Psicològica*, 66, 4-9.
- Musitu, G. (2004). Sorgiment i desenrotllament de la Psicologia comunitària. En G. Musitu, J. Herrero, L. Pedrera i M. Montenegro (eds.), *Introducció a la Psicologia comunitària*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Pons, X. i Berjano, E. (1999). *El consumo abusivo de alcohol en la adolescencia: un modelo explicativo desde la psicología social*. Madrid: Pla Nacional sobre Drogues.
- Scott, W. (1981). *Organizations: Rational, natural and 'open' systems*. Englewood: Prentice Hall.
- Serrano, I. i Álvarez, S. (2002). Análisis comparativo de marcos conceptuales de la psicología de la comunidad en Estados Unidos y América Latina. En I. Serrano i W. Rosario (eds.), *Contribuciones puerto-riqueñas a la psicología social comunitaria*. Río Piedras: Universitat de Puerto Rico.
- Shaffer, D. R. (2000). *Psicología del desarrollo: infancia y adolescencia*. Madrid: Thomson.
- Vasta, R., Haith, M. M. i Miller, S. A. (2001). *Psicología infantil*. Barcelona: Ariel.